

ÇULIM TÜRKLERİ VE DİLLERİ CHULYM TURKS AND THEIR LANGUAGES

Abstract

This paper deals with the Chulym Turkic people who live around the Southwestern Siberia and speak their endangered language. The lower Chulym clans of the Tomsk region and their language are already extinct, while the Middle Chulym clans of the Tomsk and Krasnoyarsk regions and their language are gradually vanishing. The content of the paper can be divided into two main parts: the first part broadly examines ethnonym, history, geography, population, religion and means of living of the Chulym people. The second part addresses dialectal variations, grammatical and lexical features of the Chulym Turkic language that is known only by 30-40 old people, and to what extent this language is affected by Russian. The end of the paper presents a short text in Middle Chulym Turkic, its grammatical features, and its translation into Turkish.

Keywords: Chulym Turks, Chulym ethnonym, Chulym Turkic language, Middle Chulym dialect, phonetics, grammar, bilingualism

Özet

Makalede Güneybatı Sibirya'da yaşayan ve yok olma tehlikesine maruz halklardan olan Çulım Türk halkı ve dilleri ele alınmaktadır. Çulım Türklerinin Tomsk topraklarındaki Aşağı Çulım boyları ve dilleri tamamen yok olmuştur. Yine Tomsk ve Krasnoyarsk topraklarında yaşayan Orta Çulım boyları ve lehçeleri ise yok olmak üzeredir. Makalenin başlıkları iki ana bölüme ayrılabilir. İlk bölümde genel olarak Çulım Türklerinin etnonimi, tarihi, yaşam bölgeleri, nüfusları, dinleri ve geçim kaynakları üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde Çulım Türk dilinin lehçesel farklılıkları, günümüzde 30-40 civarında yaşlı insanın bildiği Orta Çulım Türk dilinin gramer ve sözlük özellikleri ve bu dilin Rusçadan ne ölçüde etkilendiği irdelenmektedir. Makalenin sonunda Orta Çulım Türk dilinde kısa bir metin, onun Türkiye Türkçesine aktarımı ve gramatikal özellikleri sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Çulım Türkleri, Çulım etnonimi, Çulım Türk dili, Orta Çulım lehçesi, fonetik, gramer, iki dillilik

1. Çulım Etnonimi

Yabancı literatürde Rus. *çulımtı-чулымцы*, İng. *Chulyms* (Çulımlar veya Çulımlılar) olarak da geçen Çulımlılar Rusya Federasyonu'nun Tomsk Oblastı ve Krasnoyarsk Krayı'nda Çulım Nehri havzasında yaşayan az nüfuslu bir Türk halkıdır. Çulım etnonimi ise aslen bir toponimdir. Ruslar onları 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar *Çulım Türkleri*, *Çulım Tatarları*, *Çulım Hakasları*, *Yasaşniye inorodtı* (yasak vergisi ödeyen yabancılar) olarak adlandırmıştır. Rus dilli Türkoloji literatüründe ise Dulzon'un ilk araştırmalarından beri bu halk *Çulım Türkleri* (Rus. *Çulımskiye Tyurki*), dilleri de *Çulım Türk dili* (Rus. *Çulımskiy tyurkskiy yazık*) olarak anılmış ve bu adlandırma, İngiliz dilli yayınlardaki *Ös* etnonimi bir yana bırakılırsa, Rusya ve Türkiye'de genel kabul görmüştür. Tarihte ve günümüzde Çulım havzasında başka halklar da yaşadığından dolayı *Çulım/Çulımlı* (Rus. *Çulımts*) adlandırması uygun değildir (Lemskaya, 2010: 114). Çulım Türkleri ise yaşadıkları ilçe ve köylere göre kendilerini farklı şekillerde adlandırmaktadırlar. Buna göre Çulım Türkleri kendilerini ya Rusların eski adlandırmalarının kalıntısı olan *İsaşniye* ve *Tadarlar ~ Tadar kiji(lär)* olarak ya da *Pistiş Kiji(lär)* "bizim insanlar, bizimkiler" ve *Ös~İyus çon* "Ös/İyus (Nehri) halkı" veya *Ös~İyus kiji(lär)* "Ös/İyus insanları" olarak adlandırmaktadır. Krasnoyarsk Krayı'ndaki bazı Çulım Türklerinin kendilerini *Hakas* olarak adlandırdıkları da tespit edilmiştir.

Ös ve *İyus* adlandırmalarıyla ilgili etimolojik tartışmalar da vardır. Buna göre, Çulım nehrinin, yerli halkın dilindeki adı olan *İyus* ile Çulım Türklerinin kendi adlandırmaları olan *Ös* sözcüklerinin *İyus* nehir adından veya Türkçe *öz* "kendi" sözcüğünden gelip gelmediği de tartışılmaktadır (Tartışmalar için bk. Krivogonov, 1998: 69; Tomilov, 2001: 218; Pomorska, 2004: 16; Anderson ve Harrison, 2006: 47; Li, vd. 2008: 4-5; Killi-Yılmaz, 2011: 86). Lemskaya, *öz* sözcüğünün Eski Türkçedeki "nehir, dere" ve Anadolu ağızlarındaki "vadide akan su" gibi anlamlarına dayanarak sözcüğün kökeninin bu *öz* kelimesi olduğunu belirtir (2010: 116). Hece sonu ötümlü /b, c, d, g, z, j/ ünsüzlerinin ötümsüzleşmesi, bütün Sibiry Türk dillerinin ortak bir fonetik özelliği olduğundan *öz*'ün *ös*'e dönüşmüş olması beklenen bir fonetik gelişmedir.

Burada Türkologların ve diğer bilim insanlarının bu Türk halkına ve onun farklı alt gruplarına verdiği adlara da değinmek gerekir. Örneğin Dulzon (1966: 464) Orta Çulım Türklerinden Tomsk'ta yaşayanları *Total* (*total tş'onu* 'Total halkı'), Krasnoyarsk'taki Tühtet ilçesindekileri ise *Melet* (*pilet tş'onu* 'Melet halkı') olarak adlandırırken Anderson ve Harrison (2006) ve Li vd. (2008: 5) Krasnoyarsk'taki Çulım Türklerini ve dillerini *Upper Chulym* (Yukarı Çulım), Tomsk'takileri ise *Middle Chulym* (Orta Çulım) olarak adlandırmaktadırlar. Böylece İngiliz dilli çalışmalarda, Rus Türkologların Çulım Türkçesinin Orta Çulım lehçesi ve bu lehçeye bağlı "Total ve Melet ağızları" şeklindeki gelenekselleşen adlandırmasından ve etnik hiyerarşisinden bambaşka bir konseptte adlandırma geleneği görülmeye başlamıştır.

2. Din ve Kültür

"Çulım Türkleri 1720 yılında Tobolsk Metropoliti Filofey tarafından Hristiyanlaştırılmıştır. Bu olay onların pagan inançları olan Şamanizmi tamamıyla silememiştir." (Pomorska, 2004: 16). Çulım Türkleri artık Şamanist ayin, tören ve uygulama yapmamaktadırlar. Krivogonov'a göre 1990'larda Çulım Türklerinin % 38'i ateist, % 20'si Ortodoks, % 37'si de ateizm ve Ortodoksluk arasında tereddütdedir (1998: 98; krş. Pomorska, 2004: 16). Tomilov ise, 1930'lara kadar Şaman âdet ve inanışlarının yaygın olduğunu belirtir (2001: 218-219) 18. yüzyıldan itibaren bütün tarihî kayıtlarda

Çulım Türklerinin balıkçılık, avcılık, toplayıcılık ve kısmen büyükbaş hayvan besiciliği ve çok nadiren de tarımla uğraştıkları belirtilmektedir (Nasilov, 2002: 251). Çulım Türkleri, artık, Sibirya'nın yerel halklarının bu coğrafyaya özgü geleneksel geçim koşullarına kısmen bağlıdırlar. Lvova, 1912 tarihli belgelerde Çulım Türklerinin büyük ölçüde geleneksel geçim yöntemleriyle yaşadığını rakamlarla ayrıntılı olarak ortaya koymakta, günümüzde ise büyük bir çoğunluğun emekli ve işsizlik maaşıyla geçindiğini, çok azının ise işletmelerde ve kendi işinde çalıştığını, balıkçılık ve avcılığın hobi olarak yapıldığını, pek çok Çulım Türkü için bu işlerin erişilirliğini kaybettiğini ve aralarında işsizlerin de bulunduğunu ifade etmektedir.¹ Tomilov (2001: 220) ise günümüzde Çulım Türklerinin Ruslarla birlikte tarım ve ormancılıkla uğraştıklarını kaydetmektedir.

3. Coğrafya ve Nüfus

Çulım Türkleri nispeten yoğun olarak Tomsk Oblastı ve Krasnoyarsk Krayı sınır bölgelerinde, orta ve aşağı Çulım havzasının taygalık bölgelerinde yaşamaktadır. Tomsk Oblastı'ndakiler, Tegüldet ilçesinin Verhnoye Skoblino, Novoşumilovo, Bely Yar, Kuyan Gar, Ozyornoye köylerinde; Krasnoyarsk Krayı'ndakiler ise Tühtet ilçesindeki Paseçnoye ve Çindat köylerinde bulunmaktadır (Krivogonov, 1998: 67; Anderson ve Harrison, 2006: 48; Killi Yılmaz, 2011: 86). İlçe merkezlerinde ve şehirlerde yaşayan Çulım Türkleri de bulunmaktadır. Günümüzde hiçbir yerleşim biriminde Çulım Türkleri nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmaz. Sovyetler Birliği döneminde Çulım Türkleri ayrı bir etnos olarak nüfus sayımı kayıtlarına geçmemiş, Hakas nüfusuna dâhil edilmişlerdir. İlk defa 1996 yılı nüfus sayımında Çulım Türkleri ayrı bir etnos olarak kayıtlara geçmiştir. "Ayrıca Ket Nehri kıyısında yaşayan az sayıda Çulım Türkü kendilerini 'Karagas' olarak adlandırmaktadır. 2002 sayımlarına göre kendini bu şekilde adlandıran Çulım Türklerinin sayısı 21'dir; ancak bunlar Tofa nüfusa dâhil edilmiştir. Kendini Tom Karagası olarak nitelendirenler ise 32 kişidir, bunlar da Çulım nüfus içinde sayılmıştır" (Killi, 2011: 86-87).

Tomilov, 17. yüzyılda Çulım Türklerinin nüfusunun 830 olduğunu, 18. yüzyılın başlarında 1520, 1816'da 3900 ve 19. yüzyılın sonlarında 4825'e yükseldiğini belirtir (2001: 219; ayrıca bk. Ageyeva, 2000: 388). Lvova, 20. yüzyılın başlarında 1257 olan Çulım Türkü nüfusunun 1996 yılında 742'ye gerilediğini kaydeder.² 2002 yılı nüfus sayımı verilerine göre ise Çulım Türkü nüfusu, 318'i erkek, 338'i kadın olmak üzere, 656 kişiye gerilemiştir. Bunların 54'ü şehirlerde, 602'si ise kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Çulım Türklerinin 484'ü Tomsk Oblastı'nda, 159'u Krasnoyarsk Krayı'nda, kalan 13 kişi de Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşamaktadır.³ 2010 nüfus sayımının ilk resmî sonuçlarına göre Çulım Türklerinin nüfusu 355'e gerilemiştir. Bunların 26'sı şehirlerde, 329'u kırsal bölgelerdedir.⁴ Çulımlıların, Ruslar ve Rus dillilerle karışık evlilik oranı çok yüksektir.⁵

4. Tarihî Arka Plan

Çulım Türklerinin Çulım havzasında yaşayan atalarının, Altay-Sayan bölgesindeki komşuları olan eski Türklerle ilişkiler sonucu Türkleşmiş Ket ve Selkuklar olduğu ve dillerinde bu halkların dillerine özgü alt katman özellikleri bulunduğu görüşü sıkça belirtilir (Nasilov, 2002: 251; Anderson ve Harrison, 2003: 246; 2006: 48; Li vd., 2008: 1-2). Dulzon, Türklerin güneydeki Kiya nehrinin aşağısından Yukarı Çulım'a yerleşmesinin 12-13. yüzyıllara rastladığı görüşündedir. Dulzon'a göre aşağı Çulım havzasına 15. yüzyıla kadar Türkler yerleşmiş, daha sonraları ise bu bölgeye Orta Asya'dan Kazaklar ve diğer Kıpçak kabileleri de göç etmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren de Volga Tatarları büyük bir dalga hâlinde bölgeye gelmiş ve bütün bu etnik gruplar Batı Sibirya ovası

nüfusunun yoğunlaşmasına bölgenin kültürel biçimlenmesine katkıda bulunmuşlardır (krş. Nasilov, 2002: 250). Ageyeva, Çulım Türklerinin terkibine geç dönemlerde bir miktar Sibirya Tatarı ve Teleüt'ün de katıldığını ve Çulım Türklerinin tarihî kaynaklarda *Ketsik*, *Küerik*, *Meles* ve *Kirgis* şeklinde dört gruba ayrıldıklarını belirtir (2000: 389).

19. yüzyılda V. V. Radloff, Çulım Türklerinin bugün çoktan asimile olan Küerik boyuna ait dil malzemelerini kayda geçirmiştir. Çulım Türk diliyle ilgili 20. yüzyılın ilk yarısındaki tek malumat bu Küerik ağzı derlemelerinden ibarettir. Ayrıca Küeriklerin kabile gruplarından olan ve Mariinska şehrinin güneyinde yaşayan *Kezikler* (Rus. *Ketsik - Кецук*) de tamamen yok olmuştur.

Lvova, günümüz Çulım Türklerinin, bu bölgeyi 5-8. yüzyıllarda yurt edinen eski Türk dilli sakinlerin torunları olduğunu belirtir. Yine Lvova'ya göre Çulım Türklerinin komşuları olan Selkuplar ve Tyuykumlar ise 20. yüzyılın başına doğru tamamıyla asimile olmuştur. Çulım Türklerinin 19. yüzyılda hızlanan asimilasyon süreci ise bugün tamamlanmak üzeredir. Örneğin, Çulım Türkleri 20. yüzyılın başında 24 yerleşim biriminde yaşamaktayken zorunlu göçe tâbi tutuldukları için eski köylerinden sadece ikisi kalmıştır.

5. Ortografi

Çulım Türkçesi yazı dili değildir. Dolayısıyla okulda öğretilmemektedir. Türkologların farklı Çulım Türk lehçe ve ağızlarıyla ilgili şahsî imlaları dışında üzerinde uzlaşmış ortak bir Çulım Türk dili imlası ve ortografik standartları yoktur. Bilimsel incelemelerde dahi yazar dikkatsizliğinden veya lehçe/ağız farklılığından kaynaklanıp kaynaklanmadığı çoğu zaman anlaşılamayan bir çeşitlilik görülür.

6. Dil

6.1. Çulım Türkçesinin Türk Dilleri Arasındaki Yeri

Çulım Türk dili, Baskakov'a göre Doğu Hun Türkçesinin Uygur-Oğuz dilleri grubunun Hakas alt grubunda yer alan ve Hakas ve Şor Türkçelerine yakın akraba bir Türk dilidir (1960: 227). Bilinen iki lehçesi vardır: Aşağı Çulım ve Orta Çulım lehçeleri. Coğrafi koşullar nedeniyle Çulım Türk dili kendi yapısında ve söz varlığında Eski Türkçede görülen arkaik bir dizi özelliği saklamıştır. Bu dille ilgili ilk derlemeleri Radloff yapmış, ama sistemli incelemeler Dulzon'la başlamış ve onun öğrencisi Biryukoviç'le devam etmiştir. Hâlen Rusya'da, Batı'da, Kore'de, Türkiye'de bu dili araştıran birçok dilci bulunmaktadır.⁶ Orta Çulım lehçesi, Aşağı Çulım lehçesine göre çok daha şanslıdır. Çeşitli kaynaklarda Çulım Türkçesinin konuşur sayısı ile ilgili farklı rakamlar telaffuz edilir. 2002 nüfus sayımı verilerine göre Rusya Federasyonu'nda 'Çulım dilini (Rus. Çulımskiy yazık – Чулымский язык)' bilenlerin sayısı 270'dir.⁷ Fakat bu rakam gerçek dışı beyanları ima etmektedir. Nitekim 2012 başlarında açıklanan 2010 yılı nüfus sayımının ilk resmî sonuçlarına göre Çulımcayı bildiğini beyan edenlerin sayısı 44'e düşmüştür.⁸ Aşağı Çulım Türk dilini konuşan hiç kimse kalmamıştır. Anderson ve Harrison'a göre Orta Çulım lehçesini "30 civarında kişi akıcı konuşmaktadır." (2006: 47). Salminen'e göre (2007: 240) 35 kişi, Lemskaya'ya (2011: 9) göre de 50 civarında insan bu dili iyi bilmektedir. 35 rakamı UNESCO'nun resmî web sitesinde de görülmektedir.⁹ Bugün için sadece Orta Çulım lehçesinin konuşuru kaldığı için bu makalede Orta Çulım lehçesinin genel özellikleri incelenecektir ama Aşağı Çulım lehçesinden ayrıldığı yönüne ve kendi ağızları arasındaki farklılıklara da bir sonraki başlıkta işaret edilecektir.

Nüfusları çok az olan Çulım Türklerinin başka bir dilin konuşulduğu çevredeki varlığı ve ileri düzeydeki Rusça-Türkçe iki dillilik, ana dilin işlevlerinin sönmesine yol açmaktadır. Bu yüzden Çulım Türk dilinin genel durumu oldukça hassastır. Diğer taraftan, Çulım Türklerinin bilinen soyutlanmışlığı ve ilkel iktisadi yaşam tarzını hala korumaları dilin bir müddet daha varlığını sürdürmesi için tek avantajları sayılabilir.

6.2. Çulım Türk Dilinin Diyalektolojisi

Çulım Türk dilinin /y/ lehçesi olarak bilinen Aşağı Çulım (AÇ) ve /z/ lehçesi olarak bilinen Orta Çulım (OÇ) olmak üzere iki temel lehçesi vardır. Bu iki lehçe dil bilimsel olarak izoglosla kesin olarak ayrılmaktadır. Çulım Türk dilinin iki lehçesinin de kendi içinde ağızları bulunur. AÇ'nin *Yeji* (Yejinskiy), *Çibi* (Tşibi, Çibinskiy), *Küerik*, *Ketsik* (Ketsikskiy), *Yatsi* (Yaçinskiy) ağızları vardı. Bunlardan *Küerik*, *Ketsik* ve *Yatsi* ağızları 1940'dan önce yok olmuştur. *Çibi* ağızını konuşan tek kişiyi Dulzon haber vermiştir (1973: 21-22; krş. Lemskaya 2010: 116). Lemskaya *Yeji* ağızını konuştuğu tespit edilen 1921 doğumlu son konuşurun da 2011 yılında ölmesiyle AÇ'nin tamamen yok olduğunu haber vermektedir (2011: 9). OÇ ise Tomsk bölgesinde kalan Tegüldet (Tegyuldet) ilçesine bağlı köylerde ve Krasnoyarsk Krayı'ndaki Tühtet (Tyuxtet) ilçesine bağlı köylerde konuşulur.

1946'dan itibaren Çulım Türk dili, A. P. Dulzon tarafından sistematik olarak incelenmeye başlamıştır. Dulzon, Çulım Türklerinin yaşadığı her yerleşim noktasında bulunmuş, bu dilin fonetik, morfolojik ve leksikal özelliklerini betimlemiş ve başta AÇ olmak üzere Çulım Türkçesi lehçe ve ağızlarının karakteristik özelliklerini ortaya sermiştir. Dulzon'un araştırmaları onun öğrencisi olan R. M. Biryukoviç'e kadar devam etmiştir. Biryukoviç, özellikle OÇ hakkında hacimli yeni malzeme toplayarak bu lehçeyi daha ayrıntılı şekilde incelemiş ve bu konuda monografik eserler yazmıştır (1973, 1979-1981, 1980, 1984, 1997).

Altay-Sayan Bölgesi Türk dillerine ve onların ağızlarına özgü hususiyetler Çulımcada da gözlemlenir. Biryukoviç'in (1981) kaydettiği 26 morfolojik izoglostan 5'inde aşağı ve orta Çulım ağızları farklı bölgelere dâhil olurlar. AÇ, Baraba Tatarcasına meylederken OÇ Hakas ve Şor dillerine yakındır. Diğer taraftan tarihî birliktelik ve etkileşimden dolayı birbirine çok benzeşen bu bölgenin dillerini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak hiç de kolay değildir (Nasilov 2002: 252). Çulım Türkçesi genel özellikleri bakımından ise, Kıpçak Türkçesinin bir kolu görünümündedir.

Coğrafi olarak AÇ, Çulım Nehri'nin aşağı akımındaki Asinov ilçesinden nehrin orta akımındaki Ziryanskiy ilçesinin Perevoz köyüne kadar Tomsk bölgesinde yayılmış hâldeydi. Fonetik özellikleri bakımından bu lehçe, Baraba Tatarlarının Tomsk lehçesine yakınlaşır, fiil biçimlerinde ise Hakaşçanın Kızıl ağızıyla bir dizi benzerlikler taşır. Sözvarlığında ise kendine özgülük görülür.

OÇ ise Çulım nehrinin yukarısında Tomsk Oblastı'na bağlı Ziryanskiy ilçesinin Perevoz köyünden başlayarak Krasnoyarsk Krayı'nın sınırları içinde kalır. Bu lehçenin kendi içinde iki ağızı vardır: Tomsk Oblastı'nın Tegüldet ilçesinde ve onun bazı köylerindeki sakinlerin konuştuğu Tatal ağızı (OÇ-T) ve Krasnoyarsk Krayı'ndaki Tühtet ilçesine bağlı Paseçnoye köyü sakinlerinin konuştuğu Melet ağızı (OÇ-M).

OÇ'nin tipik özelliklerinden biri, AÇ'de görülen kısa yükselen diftongların bulunmamasıdır: AÇ *kuas* ~ OÇ *ko:s* "güzel", AÇ *suaḵ* ~ OÇ *so:k* "soğuk", AÇ *küök* ~ OÇ *kö:k* "guguk", AÇ *süök* ~ OÇ *sö:k* "kemik" (Biryukoviç 1973: 5).

y- ~ ç- ~ ş- denkliği

AÇ *yol* ~ OÇ-T *çol* ~ OÇ-M *şol* "yol", AÇ *yär* ~ OÇ-T *çär* ~ OÇ-M *şär* "yer, zemin", AÇ *yäl* ~ OÇ-T *çäl* ~ OÇ-M *şäl* "yel, rüzgar", AÇ *yok* ~ OÇ-T *çok* ~ OÇ-M *şok* "yok", AÇ *yakşı* ~ OÇ-T *çakşı* ~ OÇ-M *şakşı* "iyi" (Biryukoviç 1984: 23).

ts ~ ç ~ ş denkliği

AÇ *tsats* ~ OÇ-T *çaç* ~ OÇ-M *şaş* "saç", AÇ *tsupraḵ* ~ OÇ-T *çupraḵ* ~ OÇ-M *şupraḵ* "çaput, paçavra", AÇ *a:tsiḡ* ~ OÇ-T *a:çiḡ* ~ OÇ-M *a:şıḡ* "ekşi", AÇ *küts* ~ OÇ-T *küç* ~ OÇ-M *küş* "güç", AÇ *üts* ~ OÇ-T *üç* ~ OÇ-M *üş* "üç" (Biryukoviç 1984: 23).

y ~ z denkliği

Artık konuşuru kalmayan AÇ, /y/ (*ayaḵ*) lehçesidir. OÇ ise tıpkı Hakas ve Şor (hatta Çin'deki Fu-yü ve Sarı Uygur) Türkçeleri gibi /z/ (*azaḵ*) lehçesidir. AÇ *ayaḵ* ~ OÇ *azaḵ* "ayak", AÇ *pö:yük* ~ OÇ *pö:züḵ* "yüksek", AÇ *ka:yın* ~ OÇ *ka:zin* "kayın (ağacı)", AÇ *toy-* ~ OÇ *tos-* "doymak", AÇ *ıy-* ~ OÇ *ıs-* "göndermek" (Biryukoviç 1984: 23; Ceylan 1995: 9).

j ~ z denkliği

OÇ-T *töjäk* ~ OÇ-M *tözäk* "döşek", OÇ-T *ḵarında:jım* ~ OÇ-M *ḵarında:zım* "kardeşim", OÇ-T *kiji* ~ OÇ-M *kizi* "kişi", OÇ-T *ḵajuḵ* ~ OÇ-M *ḵazuḵ* "kaşık" (Biryukoviç 1984: 23).

ç ~ s denkliği

OÇ-T *çık-/şık-* ~ OÇ-M *sık-* "çıkmaq" (Biryukoviç 1984: 24).

ş ~ s denkliği

OÇ-T *ḵuş* = OÇ-M *ḵus* "kuş" (Biryukoviç, 1984: 24, 44, 45).

Morfolojik farklar arasında dikkati çekenler şunlardır: AÇ'de -DX geçmiş zaman eki kullanılmasına rağmen OÇ'de bu ek çok nadiren görülür ve genellikle *dide* "dedi" biçiminde varlığını korur. Ayrıca -p *yatur* kılınış-görünüş biçiminden gelişen -(p)yA(t)/-pçA(t), gelecek zaman bildiren -Ar ve -GOK ve sıkça gerçekleşen eylemi bildiren -*digan* ekleri AÇ'ye özgüdür. AÇ'deki -GAy istek eki OÇ'de yoktur (Biryukoviç 1997: 493-494; Lemskaya 2010: 122; 2011: 21).

Leksikal farklılıklara şu örnekler verilebilir: AÇ *it* = OÇ *aday* "köpek", AÇ *a:yu* = OÇ *moḡalaḵ* "ayı", AÇ *tsotsvaḵ* = OÇ *koḡay* "turna balığı", AÇ *ä:jik* = OÇ *ḵa:buḡ* "kapı", AÇ *ḵıngriḵ* = OÇ *tumjuḵ* "gaga" (Dulzon 1966: 465).

6.3. Ses Bilgisi

Orta Çulım Türkçesinin /a/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ şeklinde 8 kısa ünlüsü ve /a:/, /ä:/, /i:/, /o:/, /ö:/, /u:/, /ü:/ şeklinde 7 uzun ünlüsü vardır. Li vd. Orta Çulım Türkçesinde uzun /ı:/ sesinin bulunduğunu ama fonemik değer taşımadığını belirtirler (2008: 13). Pomorska Çulım Türkçesi metinlerinde ve konuyla ilgili araştırmalarında /ä/ ve /ä:/ karakterlerinin yanı sıra /e/ ve /e:/ karakterlerinin de görüldüğünü ama /ä/ ile /e/ arasında fonemik bir fark olmadığını belirtir (2001:

83). Çulım Türkçesinde 20 ünsüz bulunur: /b/, /p/, /d/, /t/, /dz/, /ç/, /g/, /ğ/, /k/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /r/, /j/, /s/, /ş/, /y/, /z/. Ayrıca yazıda Rusçadaki /ts/, /çş/, /v/, /f/, /x/ ünsüzleri de Rusça kökenli kelimelerde kullanılır. /v/ sesi /l/ ve /r/ akıcılarından sonra /b/ foneminin alternatifi olarak telaffuz edilir: *parbağıl* ~ *parvağıl* “gitme” (Li vd. 2008: 21).

Çulım Türk dilinde vurgu genellikle son hecede ve nefes verme şeklinde ortaya çıkar. Biryukoviç (1997: 492), OÇ’de ilk ve son hecenin ünlülerinde birbirine eşit iki vurgunun varlığının deneysel olarak ispatlandığını belirtir. OÇ’de Türk dillerinin karakteristik uyumları olan damak ve dudak ünlü uyumları mevcuttur. Bununla birlikte bazı eklerde, yardımcı fiillerde veya leksikleşmiş birleşmelerde uyumlar bozulur: *parçe:zi* (< *barçası*) “hepsi”, *ujup kalädi* (< *uçup kälädi*) “buraya uçuyor, uçarak geliyor”, *parsalvärgän* (< *barıp sala bärgän*) “gitti(ler), çekip gitti(ler)”, *artuğ* “daha fazla”, *içpüküm* (< *iç-pe-lik-im*) “içmeyeceğim”, *parbuksun* (< *bar-ba-lık-sın*) “gitmeyeceksin”.

Temel hece türleri Türkiye Türkçesindeki gibi altı tanedir: ünlü (*o:-dun* “odun”), ünsüz+ünlü (*pa-za* “yine”), ünlü+ünsüz (*üç* “üç”), ünsüz+ünlü+ünsüz (*kün* “gün”), ünlü+ünsüz+ünsüz (*üst* “üst”), ünsüz+ünlü +ünsüz+ünsüz (*tört* “dört”). Bunların dışında Rusça kelimelerdeki hece türleri de Çulım Türk diline kopyalanmıştır: ünsüz+ünsüz+ünlü (*kni:-ga* “kitap”), ünsüz +ünsüz+ ünlü +ünsüz (*vrač* “doktor”).

Çulım Türkçesinde uzun ünlüler genellikle ikincil niteliktedir: İkincil uzun ünlüler /ğ/, /g/, /y/, /v/, /b/, /l/, /n/, /ŋ/ seslerinin eriyip düşmesiyle orta çıkar: *a:ç* “ağaç”, *mü:s* (< *münüs*) “boynuz”, *ü:s* (< Türk. *ügüz* veya Rus. *iyus*) “nehir”, *so:k* (> *soğuk*) “soğuk”, *sö:k* (< *sögük*) “kemik”, *çi:va:p* (< *yi:p alıp*) “(kendi yararına) yiyip”, *sä:ŋ* “senin”, *mä:ŋ* “benim”, *nö:me* ~ *nö:n* (< *negüyme* ~ *negün*)¹⁰ “ne”. Öte yandan bazı sözcüklerdeki uzunlukların eşzamanlı bir açıklaması yoktur. Bunlar aslı uzun ünlü olarak adlandırılır. Aslı uzun ünlüler Çulım Türkçesinde tek heceli sözcüklerde ve iki heceli sözcüklerin ilk hecesinde korunmuştur: *o:t* “öd”, *o:ç* “kötü, şerli”, *ü:n* “ses”, *ka:t* “kadın”, *to:s* “akağaç kabuğu”, *sa:t* “sözcük”, *a:ğ* “ağ, balık ağı”, *ta:s* “kel”, *ö:s* “öz”, *pa:lık* “balık”, *sa:rığ* “sarı”, *pe:jik* “beşik”, *o:duŋ* “odun”, *ça:rım* “yarım”, *pö:rük* “şapka”, *çi:ge* “yemek, yemek yemek”, *e:jik* “kapı, eşik”, *ö:dük* “ayakkabı”, *ke:li* “gölge”, *si:dik* “sidik” (Biryukoviç 1973: 6-7; Li vd. 2008: 18-19). Çulım Türkçesindeki bazı uzunlukların, Türkmençe, Yakutça ve Eski Türkçede kısa ünlüye karşılık geldiği (ör. *se:mis* “semiz; şişman”, *te:mir* “demir”, *çö:rtürüm* (< *yörüp turum*) “gidiyorum”) belirtilmelidir (krş. Biryukoviç 1973 : 8). Bazen de sözcük kısa ünlülü olmasına rağmen çekimde nedeni bilinmeyen bir uzunluk ortaya çıkar: *ko:lu* (< *kol+u*) “kolu”, *karında:jim* (< *karındaş+ım*) “kardeşim”. Bazı sözcüklerin ünlüleri ise uzunluk bakımından değişkendir, yani hem uzun hem de kısa ünlülerle görülebilir: *ço:k* ~ *çoğ* “yok”, *sa:s* ~ *sas* “bataklık”.

Bazı ilerleyici ve gerileyici benzeşme örnekleri şunlardır: AÇ *surruk* (< *surluk*) “soracak”, *çolla* (< *çolda*) “yolda”, *münnüg* (< *münlüg*) “çorbalık”, *pa:rışkan* (< *bar[ıp] isgan*) “gitti”, *kuştar* (< *kuşlar*), *toŋnar* (< *toŋlar*) “kürkler” vb.

Eski Türkçedeki kelime başı /y-/ sesi (Orta) Çulım Türkçesinde /ç-/ye dönüşür: *çaŋ* “yeni”, *çaskı* “bahar”, *çayğı* “yaz”, *çedi* “yedi”, *çoğ* “yok” vb. (Orta) Çulım Türkçesi /z/ lehçesi olarak bilinir, yani Eski Türkçedeki söz içi ve sonundaki /d/ fonemi bu Türk dilinde /z/ olarak karşımıza çıkar: *azağ* (< *adağ*) “ayak”, *çazağ* (< *yadağ*) “yaya”, *kozan* (< *kodan*) “kır tavşanı”, *kuzuruk* (< *kuçuruk*) “kuyruk”. Hece sonunda bütün ötümlü ünsüzler ötümsüzleştiği için bu /z/ fonemi de hece sonunda /s/’ye dönüşür: *kos-* (< *kod-*) “koymak”, *tos-* (< *tod-*) “doymak”, vb.

Ünlüler arasında ötümlüleşme bütün Sibiry Türk dillerinde genel bir kuraldır: *kaşık* “kaşık”, *izig* (< *isig* ~ *ısığ*) “sıcak”, *tiji* “dişi”, *kiji* “kişi”, *sağal* “sakal, bıyık”. Ötümlüleşme ötümsüz ünsüzle biten köklere bir ünlü geldiğinde de ortaya çıkar: *kujum* (< *kuş+um*) “kuşum”, *kızı* (< *kış+ı*) “kızı”, *paşıp* (< *paş-ıp*) “yürüyüp”, *toşup* (< *toş-up*) “doşup”, *kezerge* (< *kes-erge*) “kesmek”, *sağış* (< *sağ-ış*) “bekleyin”, *sadıp al-* (< *sat-ıp al-*) “satın almak”. Hece sonunda ötümsüzleşme de Sibiry Türk dillerinde genel bir kaledir: *pis* “biz”, *pus* “buz”, *tus* “tuz”, *çaskı* (< *yazkı*) “bahar”, *asğır* (< *azğır* < *adğır*) “aygır”, *ıs-* (< *ız-* < *ıd-*) “göndermek”.

6.4. Biçim Bilgisi

Çoğulluk herhangi bir ek olmadan veya +*lAr* (ünlülerden ve -*m*, -*n*, -*ŋ* hariç diğer ötümlü konsonantlardan sonra), +*nAr* (-*m*, -*n*, -*ŋ* konsonantlarından sonra), +*tAr* (ötümsüz konsonantlardan sonra) ekiyle belirtilir: *kijilär* “insanlar”, *künnär* “günler”, *kıstar* “kızlar”, *inäktär* “inekler”, vb. Melet ağzında ayrıca +*to:r* allomorfu görülür: *ağaçto:rı* “(onun) ağaçları” (Biryukoviç 1997: 493; Li vd. 2008: 29-30).

Varlık ve bulunma *par* ve *çok~çoğul* sözcükleriyle bildirilir: *me:ŋ par aqçam* ~ *mändä par aqça* “benim param var”, *me:ŋ çok* (veya *çoğul*) *aqçam* ~ *mändä çok aqça* “benim param yok”, *içäm äptä çoğul* “karım evde yok/değil”. İsmi olumsuzu ise *ämäs* edatıyla bildirilir: *küştüg ämäs* “güçlü değil”, *po ät ämäs* “bu et değildir”, vb.

Zamirler

Çulım Türkçesinde şahıs zamirleri ve zamirlerin hâl çekimi Genel Türkçeye örtüşür.

Yalın	İlgi	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	Vasıta
män	mēŋ	mēni	ma:	mände	mēŋdin	mēŋbilä
sän	sēŋ	sēni	sa:	sände	sēŋdin	sēŋbilä
ol	āniŋ	āni	ana/anga	anda	andın	aniŋbıla
pis	pistiŋ	pisti	piske	piste	pistin	pistiŋbilä
silär	silärniŋ	silärni	siläрге	silärde	silärdin	silärniŋbilä
olar	olarniŋ	olarni	olarga	olarda	olardın	olarniŋbıla

Tablo 1. Zamirler ve zamirlerin hâl çekimi tablosu (Biryukoviç 1979: 24-56; Li, vd. 2008: 37; Aşağı Çulım lehçesi için ayrıca bk. Dulzon 1966: 451)

İşaret zamirleri *po* ~ *pu* “bu”, *teg* “şu, o”, *tegnär* “şunlar” sözcükleridir: *po kiji* “bu kişi”, *pu kni:ga* “bu kitap”, *teg tura* “o şehir”, *teg pijaç* “o bıçak”, vb.”. *monzun* zamiri de *po* ile birlikte “bu, işte bu” anlamına gelir: *po monzun çolda* “işte bu yolda”. *Teg* “şu” ve *tegnär* “şunlar” zamirlerinin hâl çekimi paradigması tamdır: *tegä* “şuna, ona”, *tegbelä* “şununla, onunla”, *tegdä* “şunda”, *tegdin* “şundan”, *tegni* “şunu”, *tegniŋ* “şunun”, *tegnär* “şunlar”, *tegnärdin* “şunlardan”, *tegnärni* “şunları” vb.

Dönüştürme zamiri yalnızca *ös* “kendi” veya onun çekimli biçimleridir: *ö:züm*, *ö:züŋ*, *ö:zübüs*, *ö:züŋnär*, *öste:ri*.

Temel soru zamirleri *kim* “kim” ve *nö:mä* “ne” sözcükleridir. Bu zamirlerin çekim biçimleri şunlardır: *kimniŋ* “kimin”, *kimni* “kimi”, *kimge* “kime”, *kimdä* “kimde”, *kimdin* “kimden”, *kimbilä*

"kiminle", *nö:nü* ~ *nö:ni* ~ *nömäni* "neyi", *nömäbilä* "neyle", *nömäge* "neye", *nömädä* "nede", *nömäniñ* "neyin" (Biryukoviç 1984: 41, 49).

Ek fiil

Kaynaklarda Çulım Türk dilinde ek fiille ilgili doğrudan bir malumat bulunamamıştır, ancak Biryukoviç'in derlediği metinlerde bazı cümlelerde 1. ve 2. tekil şahıs ekleri şimdiki zaman ek fiili olarak kullanılmaktadır: *oğlumän* "oğluyum", *oğlusun* "oğlu+sun", *kızımän* "kızıyım", *kızısın* "kızısın", *män* *ko:zümän* "Ben Ko:zu'yum", *män män* "(o) benim" (1984: 77-86).

Sıfatlar

Çulım Türkçesinde bir sıfat yer yer isim, zarf ve yüklem konumunda bulunabilir. Temel sıfatlardan bazıları şunlardır: *ıyadıg* "hangi, nasıl" - *ıyadıg äp* "hangi ev", *köpä* "ne kadar, kaç" - *köpä kiji* "kaç kişi", *çakşı* "iyi", *porıg* "kötü", *şübür* "kötü, fena", *ko:s* "güzel, yakışıklı", *sılıg* "güzel", *paydağ* "(nicelik) çok", *sa:riğ* "sarı", *kızıl* "kırmızı", *ağ* "beyaz", *ğara* "siyah", *pora* "gri, boz", *kök* "mavi; yeşil", *kürän* "kahverengi", *ağrıg* "hasta", *çe:git* "genç", *ço:n* "şişman", *ıraq* "uzak", vb.

Sayı sıfatları şunlardır: *pir* '1', *igi* '2', *üç* '3', *tört* '4', *päş* '5', *altı* '6', *çe:di* '7', *se:gis* '8', *to:ğus* '9', *on* '10', *onbir* '11', *onigi* '12'; *çegerbe* '20', *odus* '30', *ğırık* '40', *e:lig* '50', *alton* '60', *çädön* '70', *säksön* '80', *toğson* '90', *çüs* '100', *pir tışa* (< Rus. *tısaça*) "1000", *on tışa* "on bin", *pir million* "bir milyon". Sıra sayı sıfatlarında -(X)ñçX(zXn) ve -tXg ekleri kullanılır: *iginçi(zin)*, *üçünçü(zün)*, *päjinçi(zin)*, *üçtüğ* "üçüncü", *päştig* "beşinci", *onnuğ* "onuncu".¹¹ *çarım* "yarım (ve buçuk)" sözcüğü kesir ifade eder. *Çeyrek* kavramı için (Biryukoviç 1984; Li vd. 2008) kaynaklarda malumat yoktur, ama komşu Hakas Türkçesinde dahi Rusça *çetvert'* (четверть) sözcüğünün kullanıldığı gerçeği Çulım Türkçesinde de bu sözcüğün kullanılması ihtimalini akla getirmektedir. Üleştirme "*po* SAYIx+gA" kuruluşuyla yapılı: *po birge* "birer", *po pirge*: "ikişer", vb. Sayılara -(I)lln~çlln topluluk ekinin de eklendiği görülür: *igilin* "(o) ikisi", *üçilin* "üçü", *törtçilin* "dördü", vb.

Sıfatlarda derecelendirme -dXn ekiyle, üstünlük ise *äñ* zarfıyla bildirilir: *po tura teg turadın çakşı* "bu şehir o şehirden daha iyi", *äñ kıyğı* "en akıllı".

Zarflar

Bütün Türk dillerinde olduğu gibi sıfatlar zarf olarak da kullanılabilir: *çakşı uzi:ğa* "iyi uyumak", *iginçin pol-* "iki kez (bir yerde) bulunmak", *ıyadıg ğon-* (*ıyadıg* "hangi; nasıl") "nasıl geceleme" vb.

Soru zarfları, *ğaya* "niçin, niye", *ıyadıg* "nasıl", *ğaynar* "nereye", *ğayda* "nerede", *ğaydın* "nereden" sözcüklerinden oluşur.

Zaman zarfı olarak *ğagalağ* "şimdi", *ämdä* "şimdi", *käçä* "gece", *pü:n* "bugün", *tamna* "yarın", *payzo:ndın* "yarından sonra", *tün* "gece", *anzo:ndın* "sonra", *alğa* "ilkin, ilk önce", gibi sözcükler kullanılır (Li vd. 2008: 59-60).

Miktar zarfı olarak *ättirä* "(nitelik) çok", *artuğ* "daha fazla, daha çok", *kömäs* ~ *komis* "biraz" gibi sözcükler kullanılır (Li vd. 2008: 60).

Yer zarfları olarak *mında* "burada", *mındın* "buradan", *mınar* "buraya", *anda* "orada", *andın* "oradan", *anar* "oraya", *taşğar* "dışarı(ya)", *üstün* "yukarı, yukarıda", *töbün* "aşağı(ya)", *alton* "aşağıda" sözcükleri kullanılır (Biryukoviç 1984: 64, 79; Li vd. 2008: 59).

Yukarıdaki zarfların dışında *çağışılın* “iyyice”, *çazağ* “yayan”, *malzıradı* “hızla”, *mancoğ~mancox* “süratle”, *önänzin* “dikkatle”, *ö:zälä* “yalnız”, *paza(k)* “yine; hâlâ, henüz”, *pirgä* “birlikte”, *to:ğur* “yakında, az sonra”, *toje* (< Rus. *тоже*) “ayrıca, da/de”, *uje* (< Rus. *уже*) “çoktan” gibi zarflar da kullanılır (Li vd. 2008: 61).

Belirsizlik zamir, sıfat ve zarfları *-älä*, *da* ve *polza* ile kurulur: *kim-älä* ~ *kim polza* “(herhangi) birisi”, *kim dä* “hiç kimse”, *kingä dä* “hiç kimseye”, *ğaynar-älä* ~ *ğaynar polza* “bir yerlere”, *ğaynar da* “hiçbir yere”, *ğayda-älä* ~ *ğayda polza* “bir yerlerde”, *ğayda da* “hiçbir yerde”, *ğaydığ polza* “bir şekilde”, *ğaydığ da* “hiçbir şekilde”, *nömä polza* “bir şey”, *äşämä dä* “hiçbir şey” vb.

Çekim edatları

ajıra “üzerinden” - *sug ajıra* “nehirden, nehri geçerek”; *kecer* “içinden, arasından, geçerek” - *köl kecer* “gölden, gölden geçerek, gölün üzerinden”; *käst* “arka” - *pistiğ kästibiste* “bizim arkamızda”; *koja* “yanında” - *äbim kölbilä koja* “evim gölün yanında”; *ara* “ara, orta” - *a:ç ara:zında* “ağaçların arasında, ormanda”; *alt* “alt, ön” - *agazı a:lina* “babasının önüne”; *täk* “üst, tepe” - *ıstal tä:gänä salğıl* “masanın üstüne bırak”; *çan* “yan” - *a:ç ça:nda* “ormanın yanında”, *äp ça:nda* “evin yanında”; *üçün* “için” - *özüm üçün* “kendim için”, *ös üçün* “kendi(m/n/si/miz/niz/leri) için”, *içämniğ üçün* “annem için”; *çiläp* “gibi” - *ağazı çiläp* “babası gibi”; *kökten* “gibi, benzer” - *telnäk kulunağğa kökten* “buzağı taya benziyor”; *sındığ* “gibi, +ımsı” - *kuçuğaç pu aday sındığ* “enik bu köpeğe benziyor”; *zay* “her” - *kün zay* “her gün”, *ay zay* “her ay”, *çıl zay* “her yıl”.

İsimlerde iyelik

Şahıslar	Ekler	Örnekler
1. T.Ş.	-(X)m	<i>içä+m, kız+ım, äb+im, ço:l+um, süd+üm</i>
2. T.Ş.	-(X)ğ	<i>içä+ğ, kız+ığ, äb+iğ, ço:l+uğ, süd+üğ</i>
3. T.Ş.	-zX, -X	<i>içä+zi, kız+i, äb+i, ço:l+u, süd+ü</i>
1. Ç.Ş.	-(X)vXs	<i>içä+vis, kız+ıvis, äb+ivis, ço:l+uvus, süd+üvüs</i>
2. Ç.Ş.	-(X)ğnAr	<i>içä+ğnär, kız+ığnar, äb+iğnär, ço:l+uğnar, süd+üğnär</i>
3. Ç.Ş.	-zX, -X	<i>içä+zi, kız+i, äb+i, ço:l+u, süd+ü</i>

Tablo 2. İyelik ekleri (krş. Biryukoviç 1979: 12-13; Ceylan 1995: 11)

Hâl Çekimi

Aşağıdaki tabloda *tura* “şehir”, *kämä* “kayık”, *kol* “kol, el”, *köl* “göl”, *at* “at”, *öp* “ev” sözcüklerinin hal çekimi gösterilmektedir.

Yalın	Yükleme	Yönelme	Bulunma	Ayrılma	İlgi	Vasıta
∅	+nX, +tX	+GA, +A	+DA	+DXn	+nXη, +tXη	+BIIA, +vIIA, +nAη, +IAη, +IA
tura	turanı	tura:	turada	turadın	turanıη	turabilä, turanaη
kämä	kämäni	käme:	kämädä	kämädin	kämäniη	kämäbilä, kämänäη
kol	kolnu	kolğa	kolda	kol dun	kolniη	kolbilä, kolnaη
köl	kölnü	kölgä	kölde	köldün	köl niη	kölbilä, kölnäη
at	attı	atka	atta	attın	attıη	atpıla, atla, atnaη
öp	öp ti	öp kä	öp tä	öp tin	öp tiη	öppilä, öplä, öpnäη

Tablo 3. Hal çekimi (Biryukoviç 1979: 10-11; Ceylan 1995: 12; Pomorska 2004: 22-25; Li vd. 2008: 30-34)

Yükleme hali eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra, beklendiği gibi, -n’dir: *içä+zi+n* “annesini”, *süd+ü+n* “(onun) sütünü”. Hâl ekleri arasında en çok vasıta hâli ağızdan ağza çeşitlilik arz eder. Buna göre +BIIA, +vIIA, +IA, +nAη ve +IAη değişkenbiçimleri (alomorf) Çulım Türkçesinde vasıta hâlini bildirmek için kullanılabilir. Biryukoviç, Melet ağızında ünlüyle ve /-m/, /-n/, /-η/, /-y/ ünsüzleriyle biten sözcüklerde +nAη değişkenbiçiminin kullanıldığını ama bazı kişilerin sadece -IAη değişkenbiçimini kullandığını tespit etmiştir: *kämänäη* “kayıkla”, *mıtlıqlaη* “silahla” (bk. 1981: 40). Yönelme hâli ekinin +A değişkenbiçimi ünlüyle biten sözcüklerden sonra ünlü uzamasına yol açar: *tura*: “şehir”, *tayğa*: “taygaya”, *kije*: “kişiye”, vb. İyelik eklerinden sonra genellikle +A değişkenbiçimi, bazen de +GA değişkenbiçimi kullanılır *kızıma* “kızıma”, *içäme* “anneme”, *o:dzumğa* “dayıma”, *aza:ğına* “ayağına”, *tato:zına* “babasına”, *kızınğa* “kızına”, *oğluna* ~ *oğlunga* “oğluna” (krş. Biryukoviç, 1979: 32-39). Biryukoviç ayrıca, yükleme hâli çekiminin iyelik çekiminden sonra gereksiz olduğunu not eder (1997: 493): *Män karında:jim apparıkman tura*: “Ben kardeşim(i) şehre götüreceğim”.

Fiil Çekimi

Master eki -(A)rgA’dır, ama telaffuzda -A:ga, -l:ga duyulabilir: *alarga* “almak”, *käläрге* “gelmek”, *tudarğa* “tutmak”, *ö:züre:ge* “yetiştirmek”, *a:zirä:ğa* “beslemek”, *uzı:ğa* “uyumak”, *tıgnı:ğa* “dinlemek”, *köräyge* “görmek”, vb. (Li vd. 2008: 66-67).

Fiillerde olumsuzluk -BA olumsuzluk eki ile ifade edilir: *al-ba-* “alma”, *tut-pa-* “tutma-”, *kör-bä-/kör-vä-* “görme”, *tärlä-bä-/tärlä-vä-* “terleme”, vb.

Ettirgen çatı -Xr, -tXr ve -Xs ekleriyle (*icir-* “içir-”, *kö:dür-* “kaldır-, yükselt-”, *pijir-* “pişir-”, *özür-* “yetiştir-”, *köyüs-* “yak-, yandır-”; *o:ktur-* “vurdur-”), dönüşlü çatı -(X)n ekiyle (*kon-* “gecele-”, *çun-* “yıkın-”), işteşlik -(X)ş ekiyle (*külüş-* “gülüş-”, *sögüş-* “sövüş-, dövüş-”, *sa:tış-* “karşılıklı konuş-”) kurulur (Li vd. 2008: 70-72).

Çulım Türkçesinin fiil şahıs çekim ekleri iki türlüdür:

Şahıs	1. Tür Şahıs Eki Paradigması		2. Tür Şahıs Eki Paradigması	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
1. şahıs	-mXn	-bXs	-m	-bls
2. şahıs	-sXŋ	-sXŋnAr	-ŋ	-ŋnAr
3. şahıs	∅	-lAr, -nAr, -tAr	∅	-lAr, -nAr, -tAr

Tablo 4. Fiil şahıs ekleri (krş. Li vd. 2008: 68)

Fiilde görünüş, zaman ve kip

Geçmiş zamanın asıl şekli *-GAn*, olumsuz biçimi ise *-BA:n'dır*: *atkam* “ateş ettim”, *kälgen* “geldi”, *algäbis* “aldık”, *kirgeŋnär* “girdiniz”, *çibe:ŋnär* “yemediniz”, *olar çür parğan* “onlar gittiler”, vb. Şaşırtıcı biçimde *-dl* eki OÇ’de kullanımdan kalkmıştır ve sadece Biryukoviç’in derlediği metinlerde *dide* “dedi” sözcüğünde görülmektedir. Sibiryaya Türk dillerine özgü olumsuz bitmişlik (İng. perfect) bildiren *-GAIK* eki OÇ’de de vardır: *män uza:lakım* “henüz uyumadım”, *kälgelek* “henüz gelmedi”, vb. Geçmişteki bitmemiş (İng. imperfect) görünüş *-(Xp)tXrgAn* ekiyle ifade edilir: *suğ (çamğur) çä:ptırğan* “yağmur yağıyordu” (krş. Li vd. 2008: 78).

Şimdiki zaman için üç şekil kullanılır. Alışılmış bitmemiş (İng. habitual imperfective) görünüş *-Adl* (< *-A turur*) ekiyle, ilerleyici bitmemiş görünüş *-(Xp)tXr* (< *-p turur*) ve *-(X)bXl* (< *-p olur-*) ekleriyle bildirilir: *bareydiŋ* “gidiyorsun”, *çiptirlär* “yiyorlar”, *aydıbil* “söylüyor”. *-(X)bXl* ekinin *-p* olarak kullanıldığı da görülür: *bilipsiŋ* “biliyorsun” (Anderson ve Harrison 2006: 65), *aydıpsıŋnar* “söylüyorsunuz” (Li vd. 2008: 74). Biryukoviç’in derlediği metinlerde *-(p)ça(tl)* ekinin de şimdiki zaman için kullanıldığı görülür: *sıxtapçatı* “ağlıyor” (1984: 79). Li vd. “*-A/-y/-Ar çok/çoğul*” yapısının *-(X)bXl* şimdiki zaman ekinin olumsuz olduğunu belirtir (2008: 76). Oysa Biryukoviç (1997: 494-495) söz konusu analitik yapının “bütün şimdiki zaman eklerinin olumsuz biçimi” olduğunu ifade eder. Bu da Çulım Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuz karşıtlığının bütün morfemler için tek bir “suppletif” değişkenbiçimle kurulduğunu ima etmektedir: *kälädi X kälär çoğul* “gelir, geliyor X gelmez, gelmiyor”, *käliptir X kälär çoğul*, *kälibil X kälär çoğul* “geliyor, gelmekte X gelmiyor, gelmemekte”. Diğer örnekler: *eştel çoğul* “iştirilmiyor, duyulmuyor”, *körnär çoğul* “görünmüyor” (Biryukoviç 1984: 79).

Gelecek zaman *-(l)lk* ekiyle bildirilir: *içikim* “içeceğim”, *alıksıŋ* “alacaksın”, *kälik* “gelecek”, *ısıkpıs~ısıkpıs* “göndereceğiz”, *päriksiŋnär* “vereceksiniz”, *parlıktar* “gidecekler”, vb. Ekin olumsuz biçimi *-BUK'tur*: *parbuksuŋ* “gitmeyeceksin”, *unutpukukps* “unutmayacağız”, *soğpuğum* “dövmeyeceğim”, vb (Li vd. 2008: 79-80). Bunun dışında nadiren kullanılan bir *-GAç* gelecek zaman eki vardır (Biryukoviç 1997: 493; Li vd. 2008: 80; Lemskaya 2010: 122): *algaçım* “alacağım, alayım”, *şübür polğa:çe* “kötü olacak”.

Şart kipi *-sA, -zA* ekiyle ifade edilir: *pa:rzam* “gitsem, gidersem”, *pärzän* “versen”, *tutsa* “tutsa”, *körzäbis* “görsek”, *äkälzänär* “getirseniz”, *üränsä(lär)* “sevinseler”.

	Tekil	Çoğul
1.Şahıs	-im	-K, -AK, -AKtAr
2. Şahıs	∅, -GXl	-(X)ş(tAr)
3. Şahıs	-sXn, -zXn	-sXnnAr, -zXnnAr

Tablo 5. Emir-istek kipi ekleri

Emir kipine örnekler: *a'im* “alayım”, *parba:ğıl* “gitme”, *äpkä çanzın* “eve dönsün”, *parağ(tar)* “gidelim”, *körnış* “görünün” (krş. Biryukoviç 1997: 496; Li, vd. 2008: 81).

Gereklilik için *-ArgA/-l:ğA/-lygA kăräk/găräk* yapısı kullanılır. Öte yandan Li vd.’nin derlemelerinde bu yapının yanı sıra Rusça kökenli *na:da* (< *nado*) sözcüğünün de kullanıldığı görülür: *ma: parayğa kăräk* “gitmem gerek”, *e:bin na:da köre:ge* “evi görmek gerek”, *piske tıgalaşarğa kăräk* “dünürleşmeliyiz, dünür olmalıyız”, *ğaynadarğa găräk* “kaynatmak/pişirmek gerek” (2008: 82-83; ayrıca bk. Biryukoviç 1984: 77, 78).

Yeterlilik konusunda literatürde olumsuz biçimler görülmektedir. Birinci biçim “özne: yönelme hâli + fiilin mastarı + *çarabuğ* (olumlu: ? *çaralık*)”, ikincisi ise *-Al-* (< *-A al-*) ekidir: *ma: aydarğa çarabuğ* “söyleyemem (harf. bana söylemek imkânsız)”, *minar kälälbük* “buraya gelemem” (Biryukoviç 1984: 80).

Birleşik çekimlerde *polğan*, *e:di* “idi” koşaçları ve *polza* “ise” bağlacı kullanılır: *parğam polza* “gitseydim, gitmiş olsaydım”, *pärlik polğam* “verecektim, verirdim”, *ige tayğa salğan polğabis* “iki tayga (dağ) yükseltmiştik”; *alğa:m polğan polza* “(eğer) almış olsaydım”, *alğam polza* “alsam, alırsam” *allık polzam* “(eğer) alsaydım”, *allık e:dim* “alırdım, almayı isterim” (Biryukoviç, 1984: 78, 80; 1997: 494).

Sıfat fiil olarak Li vd. sadece *-GAN* ekini haber verirler (2008: 84-87). Bu ek hem şimdiki zamanı hem de geçmiş zamanı belirtebilir, ama tespit edilen kullanımların çoğu leksikalleşmiştir: *çurta:n çeri* “yaşadığı yer; ülke, memleket”, *tuğan kün* “doğum günü”, *şığan kağas* “yazılmış kâğıt”, vb. Biryukoviç’in derlediği metinlerde *-IXk* gelecek zaman ekinin de sıfat fiil eki görevinde kullanıldığı görülmektedir: *tinnannık kün* “dinlenecek gün, dinlenme günü” (1984: 78).

Zarf fiil olarak *-(X)p* eki kullanılır: *män ça:dıp uzä:kım* “ben yatıp uyuyacağım”, (Li vd. 2008: 87), *kämezimge sap äpkä çan pağam* “kayığıma koyup eve döndüm”. *-(X)p* eki bazen aynı art fiilin birden fazla temel fiille birleştiği hâllerde eksilti aracı olarak işlev görür: *ağrıp ö:lüp par-* (< *ağrıp par-* + *ö:lüp par-*) “hastalanıp ölmek”.

Kılınış ve art filler

Çulım Türkçesinin art fiilleri en derin çalışılan konuların başında gelir. Biryukoviç konuyu bir makalesinde (1980) ele almış ve Lemskaya 2011’de konuyla ilgili doktora tezini tamamlamıştır. Art fiiller fiil tabanına eklenerek eylemin tarzı, nasıl meydana geldiğiyle (kılındığıyla) ilgili betimleyici rol oynarlar (Altay Türkçesi için bk. Bacanlı 2009).

Çulım Türkçesinde fiilin belirttiği eylemin dönüşümünü (yani başlangıç veya bitiş sınırına erişildiğini, tamamlandığını, kısa süre yapıldığını, baştan sona yapıldığını, vb.) bildiren art fiiller *-(p)pa(r)-*, *-(p)kal-*, *-(p)sal-*, *-(p)ls-*, *-(p)as-* şekilleridir. Örnekler: *çi:p par-* “(hepsini, baştan sona)

yemek”, *öl par-* “ölmek, ölüp gitmek”, *kör par-* “görmek, gözüne ilişmek (görüp durmak değil)”, *tu:p par-* “doğmak (doğup durmak değil)”; *pilvin yat kal-* “fark etmemek”; *tustap sal-* “biraz tuzlamak, biraz tuz dökmek”, *ür sal-* “bir kere havlamak, havlayıvermek”, *tu:p sal-* “(yavruyu) doğurmak”; *pıjıpıs-* “pişmeye/olgunlaşmaya başlamak”, *ürüpis-* “havlamaya başlamak”, *tigipis-* “dikmeye başlamak”, *parıpıs-* “yola koyulmak, gitmeye başlamak”, *a:pıs-* “almak, alıvermek”; *tustap as-* “epey tuz dökmek”, *korğup as-* “ödü patlamak”, *uzup as-* “derin uykuya dalmak”, vb.. *-pkäl-* art fiili yaklaşma anlamında yön bildirmek için kullanılır: *çätkäl-* “buraya ulaşmak, varmak”, *udzup käl-* “uçarak gelmek, buraya uçmak”, vb.. *-(p)al-/wal-* kendi yararına yapılan eylemi bildirir: *a:p al-* “almak”, *turup al-* “ayağa kalkmak”. Art fiiller çok sık kullanıldığı için zamanla pek çok fiilde leksikleşme meydana gelir.¹²

Süreklilik ve dönüşümsüzlük bildiren kılınış OÇ’de yok olmuştur denebilir. Yukarıda ele alınan şimdiki zaman eklerinin hepsi eski kılınış art fiillerinden meydana gelmiştir. Ancak Biryukoviç’in derlediği metinlerde bir *-(l)bılaçatı* analitik şekli geçer: *kıştabılaçatı* “daima kişniyor”. *-(X)bxl* eki şimdiki zamanı ifade ettiğine göre buradaki *-açatı* biçimi süreklilik kılınışı bildirmektedir (1984:79).

6.5. Söz Varlığı ve Toplum Dilbilimsel Görünüm

Çulım Türkleri Ruslarla 17. yüzyıldan itibaren temas kurmuşlardır. İlk dönem Rusça sözcükleri kopyaları Çulım Türk dilinin ses sistemine uyarlanmıştır: *porota* (< Rus. *vorota*) “kapı”, *agrat* (< Rus. *ogorod*) “sebze bahçesi”, *puska* (< Rus. *busı*) “boncuk, kolye”, *ustal* (< Rus. *stol*) “masa”, *küznäç* (Rus. *kuznets*) “demirci”, *markap* (< Rus. *markov*) “havuç”. Günümüzde ise bütün Çulım Türkleri Rusçayı çok iyi bilir. Çulım Türkçesinde Eski Türkçeye (ET) özgü sözcüklerin çoğu eski ses biçimi ve semantiğini koruyarak temsil edilir: *mün* (< ET *mün*) “çorba”, *zay* (< ET *sayu*) “her”, *kozan* (ET *kozan*) “kır tavşanı”, *pultır* (< ET *bıltır*) “geçen, geçen yıl”, *ta:dli* (< ET *ta:tlig*) “tatlı, lezzetli”, *küze* “güvey” (Ayrıntılı liste için bk. Biryukoviç 1984: 13-15). Kısmen Genel Türkçeden farklı Moğolca kopyalar da görülür: *ko:la* “gümüş”, *omak* “cesur”, *u:r* “uzun süre (önce)”, *çon* “halk”, *päläte-* “hazırlamak”, *mäkäle-* “aldatmak, hile yapmak”, *a:zra-* “beslemek”, *çıda-* “dayanmak, sabretmek”, vb. (Biryukoviç 1984: 17-18; Ödemiş 2005: 55, 66). Tek başına yeterli ve ikna edici olmamakla birlikte toponimler Yenisey Ket ve Selkup dilleri alt katmanının kanıtı veya işareti sayılır (Nasilov 2002; Anderson ve Harrison 2006: 48).

Günümüzde Çulım Türklerinin çoğunluğu sadece Rusça bilir, pek azı Rusça-Çulım Türk dili bilen iki dillilerdir. Lvova, 1912-1913 yıllarındaki malzemeye dayanarak 1257 Çulım Türkünden sadece 48’inin ana dilini bilmediğini, Rusçayı yarıdan azının anlayıp konuşabildiğini belirtir. Günümüzde ise ana dilini bilen en genç Çulım Türklerinin yaşı 60 civarındadır. 2002 nüfus sayımına göre ana dilini Rusça olarak belirten Çulım Türklerinin oranı % 80’ler civarındadır. Ana dilini bildiğini beyan edenler de Rusçaya daha hâkimdir. Çulım Türk dili okullarda hiç öğretilmemiştir, işlev alanı oldukça dardır ve yalnızca aile ortamında ve nadiren kullanılır. Lvova’nın belirttiği gibi Çulım Türkleri ana dillerinde şarkı söylemez, masal anlatmaz ve geleneksel kültürel yaşamlarına dair hiçbir şeyi bu dilde ifade etmezler.¹³ Çulım Türkçesinin söz dizimi büyük ölçüde Rusçalaşmıştır (bk. Li vd. 2008’deki metinler). Söz varlığında da Rusça kelime oranı hayli fazladır. Konuşanlar da ana dillerine pek vakıf olmadığı için sıkça söz dizimi hataları yaparlar. Örneğin Li vd. (2008)’de enformant Vasiliy Mihayloviç Gabov’dan aktarılan öbek ve cümlelerde sıkça hatalarla karşılaşılır ve yazarlar bu yanlışlara işaret ederler.

Rus söz diziminin etkisini şu cümlelerde görmek mümkündür: *Ağam ät salğan ustal ağaçtın.* “Babam ağaçtan bir masa yaptı (harf. Babam edip bitirdi masa ağaçtan)”. (Li vd. 2008: 175). *Kaçan ağağ kälgen sen sana:ŋ kni:gani.* “Baban geldiğinde sen kitap okuyordun (harf. Ne zaman baban geldi sen kitap oku(yor)dun)”. (Li vd. 2008: 151). *İçäm et alğan andağni ştoı me:ŋ päläçäk qarındajım parğan ügränärge.* “Annem küçük kardeşimin okumaya gitmesine izin verdi (harf. Annem etti öyle ki benim küçük kardeşim gitti okumaya)” (Li vd. 2008: 165-166). İşaret zamirlerini ve bazen sıfatları Rusçada olduğu gibi çekimleme eğilimi görülebilir: *monzun kni:gani* (beklenen biçim: *po kni:gani*) “bu kitabı”, *tegzin pö:rügin* (beklenen biçim: *teg pö:rügin*) “o şapkaı”, *pirni kürse:ni* (beklenen biçim: *pir kürse:ni*) “bir tavuğu”, *kızılını tudun* (beklenen biçim: *kızıl tudunnu*) “kırmızı giysiyi” (bk. Li vd. 2008: 42).¹⁴

6.6. Örnek Metin ve Türkiye Türkçesine Çevirisi

Aşağıdaki metin göreceli olarak güncel olduğu için Harrison ve Anderson 2003: 253’ten alınmış ve onların kullandığı uluslararası çevriyazı Türkiye’de kullanılan çevriyazıya aktarılmıştır:

*Ärtän turup, kun ğarağı şıkpa:nça män mılıtığın ap çerdüpskem kölgä. Köldä me:ŋ kämäm polğan. Kämä: olurup ämdä parıdım. Andı körzäm a:lıç su:dun şıktır. Män kämä:zin kırğa purnup mılıtığın ap çakşılın közüm, tırledib şab alğam men. A:lıç oydaş pağan. Män pir kanza tartap anzondın pıçağ a:p anı soyup e:din kämäzimgä sap äpkä çan pağam. Mäni äptä äpçim uğlanarı sağıngannar.*¹⁵

Harfiyen aktarım:

Sabahleyin kalkıp güneş doğmadan ben silahı alıp yürüdüm göle. Gölde benim kayığım vardı. Kayığa oturup şimdi gidiyorum. Orada baksam (bir) mus sudan çıkmakta. Ben kayığı kıyıya yanaştırdım, silahı alıp, iyice görüp gümlerip vurdum ben. Mus yere yıkıldı. Ben bir pipo (tütün) içip ondan sonra bıçak alıp onu(n derisini) yüzüp etini kayığıma koyup eve dönüp gittim. Beni evde karım, çocukları bekledi.

Anlam aktarımı:

Sabahleyin güneş doğmadan kalktım ve silahımı alıp göle yürüdüm. Gölde benim kayığım vardı. Kayığa oturup yola koyuldum. Bir müddet sonra bir musun sudan çıkmakta olduğunu gördüm. Hemen kayığı kıyıya yanaştırdım. Silahımla iyice nişan alıp ateş ettim ve onu vurdum. Mus yere yıkıldı. Ben önce bir sigara içtim, sonra da bıçağı alıp derisini yüzdüm. Etini kayığıma koydum ve eve doğru yola koyuldum. Beni evde karım ve çocuklarım bekliyordu.

<i>ärtän</i>	<i>tur-up</i>	<i>kun</i>	<i>ğarağ+ı şık-pa:nça</i>	<i>män</i>
sabah	kalk-ZF	gün	göz+3.T.İy.çık-OLMSZ.ZF	ben
<i>mılıtığın+n</i>	<i>a-p</i>	<i>çerd-üps-ke-m</i>	<i>köl+gä.</i>	
silah+3.T.İy.+YÜK:ZF		yürü-ArtF-GEÇ-1.T.	göl+YÖN	
<i>Köl+dä</i>	<i>me:ŋ</i>	<i>kämä+m</i>	<i>polğan. Kämä+: olurup</i>	
göl+BUL	benim	kayı+1.T.İy.	ol-GEÇ kayık+YÖN otur-ZF	
<i>ämdä</i>	<i>par-ıdım.</i>	<i>Andı</i>	<i>kör-zä-m</i>	<i>a:lıç su:+dun</i>
şimdi	git-ŞİM-1.T.	orada	gör-ŞART-1.T.	mus su+AYR
<i>şık-tır. Män</i>	<i>kämä:+zi+n</i>	<i>kır+ğa</i>	<i>purnup</i>	
çık-ŞİM ben	kayı+3.T.İy+YÜK	kıyı+YÖN	yönel-ZF	

<i>miltig+ı+n</i> silah+3.T.İy+YÜK	<i>a-p</i> al-ZF	<i>çağşılın közüm,</i> nişan olarak	<i>tınled-ib</i> gümlet-ZF
<i>şa-b al-ğa-m</i> vur-ArtF-GEÇ-1.T.	<i>män.</i> ben	<i>A:lıç</i> mus	<i>oydaş- pa-ğan.</i> yıkıl-ArtF-GEÇ
<i>Män pir</i> Ben bir	<i>kanıza</i> pipo	<i>tart-ap anzondın</i> iç- ZF sonra	<i>pıçag a:-p</i> bıçak al-ZF
<i>anı soy-up</i> onu yüz-ZF	<i>e:d+i+n</i> et+3.T.İy.+YÜK	<i>kämäzimgä</i> kayık:3.T.İy.+1.T.İy.+YÖN	
<i>sa-p äp+kä</i> koy-ZF ev+YÖN	<i>çan- pa-ğa-m.</i> dön-ArtF-GEÇ-1.T.	<i>Meni äp+tä</i> Beni ev+BUL	
<i>äpçi+m</i> karı+1.T.İy.	<i>uglan+är+ı</i> çocuk+ÇOĞ+3.T.İy.	<i>sağın-ğan-nar.</i> bekle-GEÇ-3.Ç.	

7. Kaynaklar

- Ageyeva, R. A. (2000). *Kakogo Mı Rodu-Plemenı? Narodı Rossii: imena i sud'bi. Slovar'-spravočnik*. Moskova: Academia.
- Anderson, Gregory D. S. & Harrison, K. David (2006). "Ös tili: towards a comprehensive documentation of Middle and Upper Chulym dialects". *Turkic Languages* 10/1, 47-72.
- Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskie Yazıki*. Moskova: Nauka.
- Bacanlı, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yay.
- Biryukoviç, R. M. (1973). *Zvukovoy stroy sredneçulımskogo dialekta çulımsko-tyurkskogo yazıka*. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk. Tomsk.
- Biryukoviç, R. M. (1979-1981). *Morfologiya çulımsko-tyurkskogo yazıka I-II*. Moskova-Saratov.
- Biryukoviç, R. M. (1980). "Semantika i formı virajeniya sposobov glagol'nogo deystviya v çulımsko-tyurkskom yazıke". *Sovetskaya Tyurkologiya*. 1980-1, 68-77.
- Biryukoviç, R. M. (1984). *Leksika çulımsko-tyurkskogo yazıka*. Saratov.
- Biryukoviç, R. M. (1997). "Çulımsko-tyurkskiy yazık". *Yazıki Mira: Tyurkskiye yazıki*. Moskova. 491-497.
- Ceylan, Emine (1995) "Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları". *Çağdaş Türk Dili*. 88, 6-13.
- Dulzon, A. P. (1966). "Çulımsko-tyurkskiy yazık". *Yazıki narodov SSSR, T. 2, Tyurkskiye yazıki*, 446-466.
- Dulzon, A. P. (1973). "Dialekti i govory tyurkov Çulıma". *Sovetskaya Tyurkologiya* 1973-2, 16-29.
- Harrison, K. David ve Anderson, Gregory D. S. (2003). "Middle Chulym: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state". *Turkic Languages*. 7/2, 245-256.
- Killi, Gülsüm (2011). "Çulım Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 8/2, 85-97.
- Krivoğonov, V. P. (1998). *Etničeskiye protsessı u maloçislennih narodov Sredney Sibiri*. Krasnoyarsk.
- Lemskaya, Valeriya (2010). "Middle Chulym: The state of the art". *Turkic Languages*. 14, 113-126.
- Lemskaya, V. M. (2011). *Grammatikalizatsiya poliverbal'nih konstruktsiy v çulımsko-tyurkskih govorah (v sopostavitel'nom aspekte)*. Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk. Novosibirsk.
- Li, Yong-Söng & Lee, Ho-young & Choi, Hyong-won & Kim, Geon Sook & Lee, Dong Eun & Ölmez, Mehmet (2008). *A Study of the Middle Chulım Dialect of the Chulım Language*. Snupress: Seoul National University Press.
- Lvova, E. L. ve Tomilov, N. A. ve Funk, D. A. (2006). "Çulımsı, Obçsiye svedeniya". D. A. Funk ve N. A. Tomilov (Der.). *Tyurkskiye Narodı Sibiri*. Moskva: Nauka, 125-133.
- Nasilov, D. M. (2002). "Çulımskiy yazık", *Yazıki Narodov Rossii, Krasnaya Kniga, Entsiklopedičeskiy Slovar' – Spravočnik*. Moskova: Academia, 250-253.

Ödemiş, Zeynel (2005). *Tyurko-mongolskiye elementı v tyurkskih yazıkah Yujnoy Sibiri*. (Doktora tezi) Ulan-Ude.

Pomorska, Marzanna (2001). "The Chulym and their language. An attempt at a description of Chulym phonetics and nominal morphology". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 11, 75-123.

Pomorska, Marzanna (2004). *Middle Chulym Noun Formation*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Salminen, Tapani (2007). "Europe and North Asia", Christopher Moseley (Der.). *Encyclopedia of the world's endangered languages*. London and New York: Routledge. s. 211-280.

Tomilov, N. A. (2001). "Çulımtı", *Zemlya Pervomayskaya*. Tomsk, 218-223.

İnternet kaynakları

Lvova, E. L. (tarihsiz) "İstoriçeskaya zapıska o çulımtı", <http://www.kyrgyz.ru/?page=79> ve ayrıca: http://www.eurasica.ru/articles/chulym/istoricheskaya_zapıska_o_chulymtsah

<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

www.perepis2002.ru

<http://www.perepis-2010.ru>

¹ bk. Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

² bk. Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

³ www.perepis2002.ru

⁴ <http://www.perepis-2010.ru>

⁵ Çulım Türklerinin demografik durumlarıyla ilgili ayrıntılı veriler için bk. Krivogonov, 1998: 67, 86-105; krş. Killi Yılmaz, 2011: 89-91).

⁶ Çulım Türkleri ve dilleri ile ilgili araştırmaların tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nasilov, 2002: 251; Lvova vd. 2006: 127-133; Anderson ve Harrison 2006: 48-50; Killi Yılmaz, 2011: 87-89.

⁷ Bk. www.perepis2002.ru

⁸ <http://www.perepis-2010.ru>

⁹ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

¹⁰ Son örnek Marcel Erdal tarafından verilmiştir. Kendisine teşekkür ederim (EB).

¹¹ *İlk, birinci* anlamına gelen sözcükle ilgili literatürde hiçbir malumat bulunamamıştır (bk. Dulzon 1966: 451, Biryukoviç 1984; 1997; Pomorska 2001: 113-114; Li vd. 2008: 55-57).

¹² Örnekler için bk. Lemskaya 2011: 23.

¹³ bk. Lvova (tarihsiz) <http://www.kyrgyz.ru/?page=79>

¹⁴ Yukarıdaki örnek cümleler Li vd. 2008'den alınmıştır fakat yazarlar çevriyazıda sistematik değildir. İnceleme kısmında kapalı (e) ve açık (ä) ayırımına dikkat etmişler ama söz varlığı bölümünde yalnızca "kapalı e" kullanmışlardır (Li vd. 2008 hakkındaki eleştiriler için bk. Lemskaya 2010). Burada aynı yazarların inceleme bölümündeki ve Biryukoviç'in çalışmalarındaki imlaları dikkate alarak düzeltme yapılmıştır (EB).

¹⁵ Ben, Harrison ve Anderson'un yazımında bazı kusurlar olduğu kanısındayım. Onlar *tıñledipçab algam* ibaresini yardımcı fiil almış bir *tıñledipçab* fiili gibi bitişik yazmışlar ve bitişik açıklamışlardır (2003: 253-254). Ben ise kendi anlamlarıyla kullanılan *tıñlet*- "gümllemek, patlatmak" ve *şap*- "vurmak" fiillerine *-p al-* yardımcı fiili gelmiş olarak değerlendiriyorum (EB).